

FOLKLORŞÜNASLIQ

UOT 47.71.07

AYTƏN CƏFƏROVA*

NAXÇIVANIN HALAY VƏ YALLILARI QƏDİM TÜRK DÜŞÜNCƏSİNDƏN QAYNAQLANAN MƏNƏVİ DƏYƏR TƏZAHÜRÜ KİMİ

Yallılar milli dəyər daşıyıcıları olaraq son dərəcə əhəmiyyətli tədqiqat obyektidir. İnsanlar arasında əhvali-ruhiyyəni yüksəltmək, milli birliyi qorumaq məqsədilə icra olunan bu rəqslər etnosun erkən düşüncəsinin məhsulu kimi müxtəlif görüşləri özündə qoruyaraq bu zamana qədər gəlib çıxmışdır. Bu xalq rəqsinin hər bir növünün arxasında müəyyən tarixi fakt və mifoloji təsəvvürlərlə zəngin olan rəvayət və ya hadisələr dayanır.

Təkcə Naxçıvan deyil, bütünlükdə Azərbaycan, eləcə də Türk dünyasının bir çox əraziləri üçün xarakterik olan yallı və halay nümunələrindən türklərin qədim köklərinə məxsus adət-ənənələri aşkarlamaq mümkündür. Bu baxımdan haqqında bəhs edəcəyimiz Naxçıvan yallı və halayları da qədim adət-ənənəyə malik cizgiləri özündə qoruyub müasir günümüzədək gəlib çıxmışdır. Buna örnək olaraq onu demək olar ki, hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazilərində icra olunan yallıların bəzilərindəki pantomim oyun elementləri qədim türk ayin və rituallarından qaynaqlanır. Hər bir yallı növü türk etnosunun dünyagörüşünü özündə əks etdirən ünsürlərlə cilalanmışdır. Yallı icrası zamanı istifadə olunan əşyalar da qədim türk düşüncəsinin, dünyaya baxışının ifadəsi kimi dəyərlidir. Sözlü yallı növlərinin icrası zamanı söylənilən sözlər, oxunan bayatılar xalqımızın həyatının müxtəlif tarixi mərhələlərindən doğan münasibətin aşkar ifadəsidir.

Açar sözlər: yallı, halay, milli, icra, xalq, adət-ənənə, bayatılar, tarixi

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri onun kimliyini hərtərəfli ifadə etmək baxımından əvəzsizdir. Milli-mənəvi dəyərlərdən olan hər bir folklor örnəklərindən olan folklor janrları bu mənada təqdirəlayiqdir. O cümlədən, Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk etnosunun dünyaya baxışını, etik-estetik görüşlərini ifadə edən rəqslər xalqımızın ilkin təsəvvürlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Xalqımızın milli rəqsləri dedikdə, ilk olaraq, düşüncəmizi bürüyən təsəvvürlər yallı və halaylara aid olur.

Qeyd edək ki, türk xalqları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri arasında icra olunan yallı və halaylar erkən düşüncəni ifadə edir. Məsələn, Naxçıvan MR Şərur rayonunda xalq tərəfindən sevilərək icra olunan Kəçəri yallısının da köklərinin olduqca qədim dövrlərə gedib çıxdığını alimlər sübut edirlər.

Elə Naxçıvanda köklü icra tərzinə malik olan yallı rəqslərindən biri də Tənzərə yallısıdır. Bu yallı növü, adətən, qadınlar tərəfindən icra olunur. Bəzi yallı növləri yalnız kişilər, bəziləri qadınlar, bəziləri isə müştərək şəkildə – kişilər və qadınlar tərəfindən icra edilir. Tənzərə yallısı, əslində, yalnız qadınlar tərəfindən icra edilən yallıdır. Bu rəqsin icra tərzində qadınların geyimləri böyük önəm daşıyır. Belə ki, rəqsin gedişatına böyük təsir göstərən geyim rəqsin adında da özünü göstərir. Qeyd edək ki, bəzi yallılar müxtəlif etnoqrafik məqamları da özündən qoruyub saxlayır. Əgər yallıbaşının əlində qırmızı dəsmal, ayaqçının əlində ağ dəsmal olması qəbul olunursa, bəzi yallı növlərində isə həmin yallının bəlkə də yaranma səbəbi ilə bağlı məqamları müşahidə etmək mümkündür. Tənzərə yallısında da belədir. Bu, iki hissəli rəqs yallısıdır. Yallını icra edənlər çəçələ barmaqla birləşərək rəqsi icra edirlər. Bu rəqs zamanı qadınlar zər-zibalı olurlar. Yəni bəzək əşyalarından, qızıldan olduqca çox istifadə edirlər. Rəqs edənlər oynadıqca paltarın üstündən asılmış bəzək əşyaları silkələnir, davul və zurnanın səsi ilə ritmik ahəng yaradır. Yallının adının buradan götürüldüyü düşünülür. Tənzərə sözü yarısı zər, bəzək əşyası deməkdir. Qadınlar bu rəqs zamanı bellərinə zərli kəmər də bağlayırlar. Başqa bir ehtimala görə, Tənzərə – belə, bədənə bağlanmış qızıl kəmər mənasını da ifadə edir.

Qədim türklərdə “paltar” mənasını ifadə edən “ton” sözü də işlənmişdir ki, bu sözə Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” sözlüyündə təsadüf edirik [5, s.142]. “Ton” sözüne çuvaş dilində “tan” formasında rast gəlinir. Eləcə də o-a əvəzlənməsi Azərbaycan türklərinin dialektində mövcuddur. Onda ton-tan-tən əvəzlənməsini nəzərə alaraq, sözün birinci komponenti olan “tən”in qədim türkcədə “paltar” mənası ifadə etdiyini qəbul etmiş olsaq və dilimizdə də həm milli mənşəli, həm də alınma sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlərin varlığını nəzərə alsaq, onda “tənzərə” sözünün elə türkmənşəli “ton-tan-tən” sözü ilə fars sözü olan və “qızıl” mənasını ifadə edən “zər”dən yarandığı nəticəsini əldə etmiş oluruq. Fikrimizcə, “Tənzərə”, yəni “qızıla bürünmüş paltar” deməkdir.

Yallı və halayın fərqli xüsusiyyətləri: Öncədən qeyd edək ki, halay və yallı eyni rəqs janrı olub, eyni mənəni də özündə ehtiva edir. Azərbaycanda hər iki: halay-yallı adları ayrı-ayrı bölgələrdə xalq arasında istifadə edilir. Azərbaycanın Lənkəran, Masallı, Cəlilabad bölgələrində ən çox halay adı istifadə olunur. Digər bölgələrdə isə yallı adı daha çox işlədilir. Bəzi alimlər bu adların mənasını ərəb və fars dillərində axtarmağa çalışırlar. Qeyd edək ki, bu adların mənasını ərəb, fars dillərində axtarmağın heç bir elmi əsası yoxdur. Ona görə də bu adların qədim türk dillərindəki mənalarını incələmək kifayətdir. Əvvəlki yazılarda da bu barədə izah vermişik. Halay-yallı kütləvi rəqs janrı olub məişət və mərasimlərdə xalq tərəfindən xüsusi rəğbətlə qarşılandığına görə Azərbaycan milli rəqs janrları arasında həm kütləvililiyi ilə, həm də xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu rəqs janrının Azərbaycan milli mədəniyyətində bütövlüklə azsaylı xalqlar tərəfindən də məişət mərasimlərində geniş istifadə edilməsi halay və yallı rəqs janrının ifa tərzində bəzi xarakterik hərəkətlərin fərqliliyini ortaya çıxardığı üçün bu janrın regional özəlliklərini meydana çıxarmışdır. Deyilən fikirə misal olaraq Naxçıvan folklor mühitində icra edilən halay və yallıların çoxsaylı ayaq hərəkətləri ilə Azərbaycanın cənub bölgəsində, əsasən, qadınların icra etdikləri halayların hərəkətlərini müqayisə edə bilərik. Naxçıvan halay və yallıları nə qədər canlı, fərqli tərzdə hərəkətlərlə zəngindir, Masallı, Lənkəran bölgəsində isə mövcud olan halayların hərəkətləri isə bir o qədər təmkinli, ağır xarakterlidir. Hər iki regionun halay və yallı rəqslərində nəzərə çarpan əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də rəqs hərəkətlərinin tempi və hərəkət trayektoriyasının fərqliliyidir. Naxçıvan halay və yallıları, əsasən, 3 fərqli tempdə: ağır, orta və tez templərdə icra edilir. Digər tərəfdən, orta və tez templərdə olan rəqslərin ayaq hərəkətlərinin, addımların trayektoriyaları daha geniş və zəngin çeşidliliyi ilə seçilir. Hər iki regionun halay və yallılarının spesifik xüsusiyyətlərini araşdırsaq, Naxçıvan halay və yallılarının folklor mühitində düz sıra ilə, üz-üzə durmaqla, yarım dairə və dairə şəklində olan hərəkətlərlə yanaşı yallıbaşının əlində dəsmal ilə rəqsi idarə etməsi ənənəsi bu əraziyə məxsus oyun özəlliyidir ki, bu cür rəqs hərəkətlərinə başqa regionların folklor mühitində rast gəlinmir və ya bəzi hallarda Naxçıvan folklorundan iqtibas edilmiş oyun tərz – variantı kimi müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycanın cənub bölgəsinin halay və yallılarının tədqiqatçısı, alim Bayram Hüseynli yazır ki, “Kütləvi xalq rəqsləri respublikamızın cənub rayonlarında çox qədim zamanlardan mövcuddur. Lənkəran, Masallı, Lerik və Astara rayonlarının toy məclislərində, bayram şənliklərində hələ də qədim “Halay”, “Zupo”, “Cəhribəyim”, “Mahni demək”, “Deyişmə” kimi kütləvi xalq rəqs mahnıları ifa olunmaqdadır. Bu rayonlarda ən geniş yayılmış kütləvi rəqs – halay rəqs mahnılarıdır” [4, s.8]. Bu fikirdən aydın olur ki, Azərbaycanın cənub bölgəsində yallı rəqs janrı yox, halay rəqs janrı ən geniş yayılmış kütləvi rəqs janrıdır. Buradan məntiq olaraq bir sual meydana çıxır ki, onda halay ilə yallı rəqs janrlarının fərqi nədir?

B.Hüseynlinin təqdim etdiyi izahdan görüldüyü kimi halay rəqs mahnılarıdır. Yəni bu rəqslər mahnı ilə müşayiət olunur. Bu rəqslər folklor mühitinə aid olduğu üçün, əsasən, oyunçular

özlərini oxumaq və əl çalmaqla, bəzi hallarda isə dəfədə ritm vurmaqla müsəyiət edərlər. Bu yöndə aparılan tədqiqatlar isə sübut edir ki, Naxçıvan folklor mühitinə aid olan yallılar iki cür icra tərzinə malikdirlər: birincisi, ən qədimi sözsüz, yəni mahnı oxumadan yallı ritmi əsasında oynanılan kütləvi rəqslər. Bunlar insan yaradılışının ən qədim çağlarında hələ qədim insanların mahnı oxumaq ənənəsi olmayanda icra edilən yallılardır ki, qədim zamanlarda Qobustanda və Gəmiqayada arxeoloqların üzə çıxarmış olduqları qaval daşlarını nümunə olaraq göstərə bilərik. İki kiçik əl daşı ilə çalınan qaval daşında mürəkkəb olmayan yallı ritmini çalmaq çox uyğun idi.

Şəkil 6. Qobustan "Qaval daşı"

Şəkil 7. Naxçıvan "Qaval daşı"

İkinci ifa tərzini olan mahnı müsəyiəti ilə yallı oynamaq ənənəsi isə sonrakı tarixi mərhələyə aid olub danışq dili ilə musiqinin vəhdətindən yaranan türkü, mahnı janrının meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur.

Hər iki ənənə Naxçıvan folklorunda qorunub saxlanıldığı üçün müasir dövrdə yallı janrının hər iki müsəyiətlə icra forması saxlanılmışdır. Yallılarda həm musiqi alətlərinin müsəyiəti ilə, həm də musiqi aləti olmadan, yallı oynayanların sadəcə ifalarını əl çalmaqla və oxumaqla müsəyiət etmə ənənəsi də mövcuddur.

Azərbaycanda folklor ənənələrindən danışan görkəmli bəstəkar Ü.Hacıbəyli 1926-cı ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında öz məqaləsində yazırdı ki, "Azərbaycanın bir çox mahallarında toy-düyün zamanı yaxud bayram və başqa şadlıq günlərində camaat hamısı bir yerə yığılıb iki tərəfli olaraq "Deyişmələr" oxuyurlar, "Zupo"ya gedirlər, öz-özlərinə çalıb çağırırlar!" [3, s.27]. Üzeyir bəy öz məqaləsində halay adı çəkməsə də əslində o, halay və haxışta rəqs janrlarından bəhs edirdi. Bildiyimiz kimi, halay rəqs janrında deyismə olmazdı. Deyismə haxışta rəqs-mahnı janrına aid xarakterik cəhətdir.

Halay və yallı mahnı-rəqs janrı məişət-mərəsimlərində geniş yayıldığı üçün halay rəqs janrının etimologiyası haqqında bir çox alimlərimiz fərqli fikirlər söyləmişlər. Fərqli fikirlər söyləyən alimlər müxtəlif sənət-peşə sahibləri olduqları üçün hər biri bu adın etimologiyasını öz sənət-peşələri baxımından izah etməyə çalışmışlar. Məsələn, B.Hüseynli bir bəstəkar, musiqişünas olaraq halay rəqs janrının etimologiyasını rəqsin oyun tərzindən, hərəkət mexanizmindən götürərək izah etmişdir. Bu barədə o yazır ki, "Halay məfhumu birinci mənada dairə, ikinci mənada isə iki dəstəyə bölünmək deməkdir. Xalq arasında "halay çəkmək", "halay qurmaq", "halay vurmaq" sözlərinə təsadüf olunur ki, bu da dairə vurmaq, dayanmaq, dairə üzrə oturmaq mənasında işlənir. "Halay" (halaya - A.C.) gəlmək sözü isə rəqs etmək üçün iki dəstəyə bölünmək deməkdir. Hazırda "halay" iki dəstəyə bölünərək birlikdə oxuyub rəqs etməyə deyilir". [4, s.8]. Söylənən bu fikir qeyd etdiyimiz kimi bir musiqçinin izahıdır. Əslində isə biz hər hansı bir qədim sözün etimologiyasının izahını dilçilik baxımından izah etməliyik. Çünki halay rəqsinin hansı tərzdə oynanılması onun adının etimologiyasını açmağa bilməz. Misal olaraq qeyd

edək ki, B.Hüseynlinin izahında – “Hazırda “halay” iki dəstəyə bölünərək birlikdə oxuyub rəqs etməyə deyilir” fikri halay adının etimologiyasını açmır. Elə Naxçıvan folklorunda məişət mərasimlərində iki dəstəyə bölünərək rəqs edilməsi ənənəsində “Haxıştalar”, “Gülümeylər” və s. rəqs-mahnı janrları vardır.

Halay və yallı Oğuz-Azərbaycan türklərinə məxsus bir rəqs janrının iki adıdır. Azərbaycan Respublikasının Cənub və Cənubi Azərbaycanın, Qərbi Azərbaycan bölgələrində, həmçinin Türkiyədə bu rəqs janrına “halay” deyilir. Azərbaycanın digər bölgələrində və Naxçıvanda isə bu rəqs janrı “yallı” adlanır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, tarixi baxımdan “halay” sözü, fikrimizcə, daha qədimdir. Eyni musiqi rəqs janrının iki ad daşması tədqiqatçılar və musiqişünaslar arasında bir növ çəşqinlik yaradır və hansı adın doğru olması mübahisəsini də doğurur. Bu mənada aparılan araşdırmalara əsaslanaraq qeyd edək ki, “halay”lar bəzi halları məsələn, Masallı, Lənkəran bölgələrinin ənənəvi ifa tərzini istisna etməklə, türk dünyasında, adətən, sözsüz şəkildə oynanılır. Sözlü halayları isə “yallı” da adlandırmaq olar. Yallılar əlavə olaraq, həm sözlü, həm də sözsüz ifa forması ilə tanınır. Buna görə bunların təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

1. “Halay” Oğuz Türklərinin məişət mərasim folkloruna məxsus kütləvi instrumental musiqi rəqs janrıdır.
2. “Yallı” isə Oğuz Türklərinin məişət mərasim folkloruna məxsus kütləvi vokal-instrumental musiqi rəqs janrıdır.

Ümumiyyətlə, yallı və halaylar yarandığı gündən etibarən türk etnosuna məxsus mədəni cizgiləri özündə yaşadaraq günümüzə gəlib çatmışdır. Lakin yallı və halay müasir şəklini alana qədər müxtəlif amillərin də təsirinə məruz qalmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1920-ci ilə qədər Naxçıvan yallıları bütün türk dünyasında olan yallılar kimi ancaq folklor rəqs janrı olaraq tanınırdı və folklor rəqs mahiyyəti daşıyırdı. Yəni bütün hərəkətlər şifahi yaradıcılıqdan irəli gələn ənənələrə əsaslanırdı. İlk dəfə olaraq 1920-ci ildən sonra artıq halay və yallılar səhnə üzünə görünür. Daha böyük el bayramlarında, şənliklərdə yallılar kütləvi formada səhnələrə yol açır. Buna görə də bizim rəqs ustadlarımız – Əminə Dilbazi, Kamal Həsənov, Böyükağa Muradov və digərləri yallı rəqslərini professional şəkildə qurmağa başlayırlar. Bu rəqslərin daxilinə öz fantaziyalarını da yeri gəldikcə əlavə edirlər. İlk dəfə olaraq xoreoqrafik sənət nümunələri ilə halay və yallılar qarşılaşır. Bizim rəqs ustadlarımız halay və rəqslərin icrasında artıq professional hərəkətlərə daha çox önəm verirlər ki, bu rəqslər ətrafdan daha cazibəli və gözəl görünsün. 1920-ci ildən sonra, yəni təxminən olaraq 50 il içində artıq yallılar professional sənət arenasına da daxil olmuşdur. Bu da yallıların inkişafı üçün zəmin yaratdı və yallıların nəinki Azərbaycanda, hətta beynəlxalq səviyyədə öz üstünlüyünü göstərdi.

Göründüyü kimi, müxtəlif zamanlarda yallı dünya səhnə arenasına çıxarılmaq məqsədilə dəyişikliyə uğranmışdır, yəni yallının 3-5 dəqiqə zaman çərçivəsinə salınaraq səhnəyə qoyulması bir çox hərəkətlərin ixtisarlara və dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Və bu dəyişikliklərin hesabına, sözsüz ki, yallı hərəkətləri də professional səviyyədə səhnəyə qoyularaq icra edilmişdir. Dünya və ya professional səhnələrdə oynanılan rəqs nümunələrinə xoreoqrafik quruluşlu yallı rəqsi demək olar. Amma məişət-mərasimlərinə oynanılan halay və yallılara xoreoqrafik sənət janrıdır, demək professional sənət baxımından düz deyil.

Halay haqqında da bir çox alimlərin maraqlı fikirləri də mövcuddur. Halayın fəlsəfəsindən danışan folklorşünas alim Füzuli Bayat belə yazır ki: “Halay təbiətdən alınan enerjini insana ötürməklə oyunun ritual-mifoloji fəlsəfəsini yaşadır. Halay çəkənlərin yarım dairə şəklində düzülməsi dövrü hərəkəti simvolizə edir. Halayın (həm də yallının) xınayaxdırlarda, toylarda, şənliklərdə oynanılmasının əsas səbəbi hər zaman müsbət enerji yayması, insan psixologiyasını yaxşı şeylərə yönəltməsidir ki, bu da onun təbiətlə cəmiyyət

arasında əlaqə qura bilməsində, təbiətdən uzaq düşən, yadlaşan insanı qopub gəldiyi təbiətlə barışdırmağa çalışmasında özünü göstərir. Bu əski oyun növünün sadə melodiyası, ritmik hərəkətləri, oxu tərzı də onun sevgi, barış, insanlıq fəlsəfəsindən xəbər verir. Məsələn:

Mən gəlmişəm sini-sini, ay oğlan,
Mən sevmişəm birisini, ay oğlan.

Nəqarət:

Çal belə qurbanın olum, çal belə,
Gedər bu dövran daha gəlməz ələ.
Ay cəllad boynumu vursa, ay oğlan,
Mən demərəm özgəsini, ay oğlan”.

Köçəri həyat sürən türklər öz rəqslərini yallı şəklində təqdim edirmişlər [1, s.112].

Azərbaycanda notu və sözləri əldə olan halay və yallıların ümumi sayı 300-dən çoxdur. Bunun 92-ni Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti Əkrəm Məmmədli ilə Kənan Məmmədli, 91-ni Rauf Bəhmənli, 90-nı isə prof. Bayram Hüseynli toplamışdır. C Onu da qeyd edək ki, ayrı-ayrı halay və yallıların coxsaylı variantları da vardır. Biz isə Cənubi Azərbaycandan Naxçıvanla bağlı müxtəlif adda sayı 11 olan “Kələki” yallısının icrası haqqında məlumat əldə etdik. Həmin məlumat əsasən məlum oldu ki, bu yallılar Cənubi Azərbaycanın Savə vilayətində aşuqlar tərəfindən icra olunur. Beləliklə, Azərbaycan və Naxçıvanda fərqli variantlarda halay və yallıların toplam sayı 320-dir. Bütün bunları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, yallılar qədim türk məxsus rəqs sənət növü olub türkün dünya görüşünü ifadə etmək baxımından olduqca dəyərlidir. Hər bir yallı növü xalqımızın istər məişət, istərsə də ictimai dünyagörüşünü ifadə edir. Araşdırıldıqca məlum olur ki, yallıların bəzi növləri hətta mövsümi səciyyə daşıyıb mərasim düşüncəsini özündə ehtiva etməkdədir. Bu yallı növləri özünün sonrakı inkişafında təbiət qüvvələrini dərk etmə görüşləri ilə əlaqəli müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Müasir günümüzdə isə xalqın erkən təsəvvürlərini özündə qoruyub bu günümüzdə gətirib çıxaran yallılar bəzi yeni ünsürlərlə zənginləşərək xalqımız tərəfindən müxtəlif mərasimlərdə sevilərək icra olunmaqdadır. Yallıların yaşının xalqımıza məxsus uzaq tarixi dövrlərə gedib çıxdığı məlumdur. Yəni qədim türkün erkən düşüncə modeli olan yallılar haqqındakı məlumatlar onların yaşının daha qədimlərə gedib çıxdığını sübut edir. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, yallılar, ümumiyyətlə, türk dünyasında qədim tarixə malik xüsusiyyətləri daşıyaraq yaşamaqdadır. Azərbaycan türklərinin də yaratdığı mənəvi mədəniyyət nümunələrindən olan yallılar azərbaycançılıq ənənələri ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı yallıların yarandığı dövrdən günümüzdək gəlib çıxmasında bəzi amillər də iştirak etmişdir ki, bura müxtəlif ictimai faktorlar, dövrə uyğun olaraq ənənə, ayin, adətlər daxildir ki, bunların sayəsində də sonradan müxtəlif süjetli, məzmunlu və musiqili yallı növləri yaranıb inkişaf etməyə başladı.

Aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Türk dünyasında, bu kontekstdə də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazilərində icra olunan yallılar, həm də halaylar əvvəllər yalnız folklor hadisəsi sayılsa da, zaman keçdikcə professional səhnələrə qədəm qoymuşdur. Etnosun dünya görüşünü özündə ehtiva edən mənəvi dəyərləri təcəssüm etdirməklə yanaşı professional rəqs sənətinin də xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşaraq bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Müasir günümüzdə artıq qalibiyyət, inam, bəzən də ülvilik, sevinc rəmzi kimi qəbul edilən yallılar həm də el şənliklərinin bəzəyidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan halay və yallıları, o cümlədən, Naxçıvan yallıları yarandığı dövrdən indiyədək məkanın xarakterik xüsusiyyətlərini: tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, folkloru və s. sahələrinə məxsus məqamları özünə yansıtmasına baxmayaraq ilkin zəmin üzərində inkişaf etmiş, müasir günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Halay (fəlsəfi qaynağı və özəllikləri). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 112 s.
2. Bəhmənli R. Azərbaycan yallıları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2018, 140 s.
3. Hacıbəyli Ü. Maarif və Mədəniyyət jurnalı. Bakı, 1926, №1, s.27.
4. Hüseynli B. Azərbaycan Xalq Rəqs melodiyaları II Dəftər. Bakı: Azərənəşr. 1966, 320 s.
5. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. Dörd cildə. 3-cü cild. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
6. Məmmədli Ə., Məmmədli K. Naxçıvan-Şərur el yallıları. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2015, 276 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: ceferli_ayten@mail.ru*

Aytan Jafarova

NAKHCIVAN HALAYES AND YALLIS AS THE MANIFESTATION OF MORAL VALUES STEMMING FROM THE ANCIENT TURKISH THOUGHTS

Yally is an extremely important research object as a carrier of the national value. The dances, performed to raise people's morals and preserve its national unity, have come up to the present time by preserving various outlooks as a product of early thinking of ethnos. Narrations or events rich in certain historical facts and mythological ideas stand behind each type of this folk dance.

It is possible to reveal the customs and traditions of the ancient Turks roots from the yally and halay samples which is characteristic not only Nakhchivan, but also Azerbaijan, as well as many parts of the Turkic world. From this point of view, Nakhchivan yally and halays preserved its ancient sketches in themselves. As an example of it, all the pantomimic game elements of some yallys currently performed in the areas of the Nakhchivan Autonomous Republic stem from ancient Turkic rites and rituals. Each yally type was polished with the elements which reflect the outlook of the Turkic ethnos. The things used in the execution of Yally are also valuable as an expression of the ancient Turkic thinking and outlook. The verbal yally type - the words spoken during the performance of the halayes, the bayatys that are read, is a clear expression of the attitude that has arisen from the various historical stages of our people's lives.

Keywords: *yally, halay, national, performance, folk, tradition, bayatys, history*

Айтен Джафарова

ХАЛАЙ И ЯЛЛЫ НАХЧЫВАНА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ДУХОВНОЙ ЦЕННОСТИ, ИСХОДЯЩЕЙ ИЗ ДРЕВНЕЙ ТЮРКСКОЙ МЫСЛИ

Яллы как носители национальной ценности являются чрезвычайно важным объектом исследования. Эти танцы, которые исполняются с целью поднятия настроения, сохранения национального единства в народе, дошли до наших дней как продукт раннего мышления этноса, сохранив в себе различные взгляды. Каждый вид этого народного танца опирается на легенды или события, богатые определенными историческими фактами и мифологическими представлениями.

На основе образцов яллы и халая, характерных не только для Нахчывана, но и для

всего Азербайджана, а также для многих территорий тюркского мира, можно выявить обычаи и традиции, принадлежащие древним турецким корням. С этой точки зрения нахчыванские яллы и халаи, о которых пойдет речь, дошли до наших дней сохранив в себе черты древних традиций. В качестве примера можно показать тот факт, что элементы игры-пантомимы в некоторых из яллы, которые в настоящее время исполняются на территории Нахчыванской Автономной республики, происходят из древнетюркских обрядов и ритуалов. Каждый вид яллы обогащен элементами, отражающими мировоззрение тюркского этноса. Предметы, используемые при исполнении Яллы, также ценны как выражение древнетюркской мысли и мировоззрения. Словесный тип яллы – произносимые слова и воспетые баяты во время совершения халаев, явное выражение отношений, созданных из различных исторических этапов жизни азербайджанского народа.

Ключевые слова: *яллы, халай, национальный, исполнение, народ, обычаи-традиции, баяты, исторический*

(AMEA-nın həqiqi üzvü Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 19.10.2020

Son variant 24.11.2020